

**Ο ΚΟΣΜΟΣ 3 ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΠΟΠΠΕΡ
ΩΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ
ΤΩΝ ΜΟΝΤΕΛΩΝ ΜΕΤΡΙΟΠΑΘΟΥΣ ΑΞΙΑΚΟΥ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ**

(υπό δημοσίευση στη *Φιλοσοφία*)

1. Ο Καρλ Πόππερ είναι ευρύτερα γνωστός για την καθοριστική επίδραση του έργου του στο χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης του εικοστού αιώνα και, κατά δεύτερο λόγο, και για τη συμβολή του στην πολιτική φιλοσοφία, όπου οι φιλελεύθεροι στοχαστές αξιοποιούν το ιδεώδες της *ανοιχτής κοινωνίας* στην πολεμική τους κατά των μαρξιστών και άλλων αντιπάλων τους. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η σκέψη του εγγράφεται στη μετακαντιανή παράδοση του κριτικού ορθολογισμού, αλλά με σαφή ρεαλιστική στόχευση. Και η μελέτη της αυτοβιογραφίας του είναι φυσικό να εστιάζεται κυρίως στην κατανόηση της διαμόρφωσης των τοποθετήσεών του σε αυτά τα πεδία. Ωστόσο, δε φαίνεται να έχει εκτιμηθεί επαρκώς το ενδιαφέρον και άλλων θέσεών του για την διερεύνηση επιμέρους θεμάτων σε ένα ευρύ φάσμα φιλοσοφικών συζητήσεων.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα μας απασχολήσει η ποππεριανή έννοια του *τρίτου κόσμου* ή *κόσμου 3*,¹ όπως αυτή παρουσιάζεται στην *Αέναη αναζήτηση*, και η σύνδεσή της με τη σύγχρονη μεταηθική και ειδικότερα με την προβληματική της γνωσιολογίας και της οντολογίας των αξιών. Δεν θα επιδιωχθεί η διεξοδική ανάπτυξη όλων των συνιστωσών και των υποδηλώσεων της σχετικής θεωρίας του Πόππερ, κάτι που θα προϋπέθετε την εξέταση της επεξεργασίας της και σε άλλα έργα του.² Θα περιοριστούμε στην ανάδειξη της σημασίας της μέσα από την συνοπτική ανάλυση των συστατικών στοιχείων και των ιδιοτήτων του κόσμου 3, η οποία

¹ Ο Πόππερ ακολούθησε την συμβουλή του Τζων Έκλς (Eccles) να χρησιμοποιήσει τον όρο «κόσμος 3» αντί για την έκφραση «τρίτος κόσμος», την οποία είχε υιοθετήσει αρχικά. Έτσι, αποφεύγεται οποιαδήποτε συνειρμική συσχέτιση με την αξιολογική έννοια του «Τρίτου Κόσμου», αναφερόμενη σε χώρες που θεωρούνται οικονομικά ή και πολιτισμικά υπανάπτυκτες. Βλ. Καρλ Πόππερ, *Αέναη αναζήτηση. Αυτοβιογραφία*, εισαγ.-μτφρ. Κ. Αλατζόγλου-Θέμελη, επιμ. Κ. Αλατζόγλου-Θέμελη, Ε. Δελή, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήναι, 2019, σ. 46-7, σημ. 62. Στη συνέχεια, θα παραπέμπουμε στις σελίδες του βιβλίου με τη συντομογραφία *ΑΑ*.

² Για την πρώτη ανάλυση της έννοιας, στο πλαίσιο της συστηματικής ανάπτυξης της γνωσιολογίας του, βλ. Karl Popper, *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1972, σ. 153-190.

παρέχεται εδώ.³ Και θα προβούμε σε ορισμένες εκτιμήσεις για τη γονιμότητα της εφαρμογής της, αλλά και για τις δυσκολίες τις οποίες αντιμετωπίζει, διατυπώνοντας μια σειρά από ερωτήματα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναυσμα για περαιτέρω έρευνα. Ασφαλώς απαιτείται κατ'αρχάς να σκιαγραφήσουμε το φιλοσοφικό υπόβαθρο της συγκεκριμένης θεματικής η οποία φαίνεται πως μπορεί να φωτιστεί και να εμπλουτιστεί από τις ιδέες του Πόππερ.

2. Τα τελευταία χρόνια, στο επίκεντρο των μεταηθικών συζητήσεων βρίσκεται η αντιπαράθεση *ρεαλιστικών* και *αντιρεαλιστικών* αντιλήψεων, η οποία έχει οδηγήσει στη συγκρότηση διαφορετικών «σχολών» και στη χρησιμοποίηση μιας ποικιλίας μοντέλων που διακρίνονται ως προς τις μεθοδολογικές, γνωσιοθεωρητικές και μεταφυσικές τους δεσμεύσεις. Οι αντιλήψεις αυτές έρχονται στο προσκήνιο κατά την προσπάθεια προσδιορισμού της κατάλληλης σημασιολογικής και γνωσιολογικής προσέγγισης και της αναζήτησης των αντίστοιχων οντολογικών ερεισμάτων για την ικανοποιητική δικαιολόγηση της αντικειμενικότητας βασικών, ηθικών και γενικότερα κανονιστικών και αξιολογικών κρίσεων.

Κατά τους ρεαλιστές οφείλουμε να δεχθούμε πως οι επίμαχες κρίσεις μπορούν να είναι κυριολεκτικά αληθείς δυνάμει της αναφοράς τους σε ιδιότητες ή και οντότητες οι οποίες υφίστανται ανεξάρτητα από νοητικές καταστάσεις ή ενεργήματα, και, ειδικότερα, από τις επιθυμίες και τις βουλήσεις των δρώντων υποκειμένων. Ανιχνεύουμε έτσι μια διάσταση της πραγματικότητας που ανακαλύπτεται, δεν εφευρίσκεται από μας. Αντίθετα, για τους αντιρεαλιστές, οι ηθικές και οι συναφείς αξιολογικές κρίσεις δε φανερώνουν οποιαδήποτε τέτοια οντολογική διάσταση.⁴ Οι κρίσεις αυτές, είτε δεν αποτελούν καν γνήσιες αποφαντικές προτάσεις, επιδεκτικές τιμών αληθείας, αλλά απλές εκφράσεις συναισθημάτων και επιθυμιών ή εκφορές παραινήσεων και προσταγών, είτε, εφόσον συνιστούν όντως τέτοιες προτάσεις, είναι όλες ψευδείς· και το να εκλαμβάνεται η αναφορά τους ως κάτι το υπαρκτό και ανεξάρτητο από τη νοητική μας δραστηριότητα ισοδυναμεί με πλάνη. Η

³ AA σ. 212-30.

⁴ Εδώ δε θα επιμείνουμε στην ενδεχόμενη διαφοροποίηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των ηθικών από εκείνα άλλων ειδών αξιολογικών ή κανονιστικών κρίσεων, στις οποίες μπορεί να χρειαστεί να αναφερθούμε στη συνέχεια.

πραγματικότητα στην οποία πιστεύουμε πως παραπέμπουν δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από προβολή επιθυμητικών και θυμικών λειτουργιών, απλή επινόηση, δημιουργία ή κατασκευή του νου μας. Τούτο δε σημαίνει αναγκαστικά πως δε διαθέτουν εν τέλει καθόλου αντικειμενικό ή διυποκειμενικό κύρος, αλλά η προέλευση αυτού του κύρους δεν ανάγεται σε παράγοντες που συγκροτούν τη φυσική ή μεταφυσική «επίπλωση του κόσμου», όπως αυτός υπάρχει καθ'αυτόν, πριν και πέρα από την παρέμβαση της ανθρώπινης σκέψης και πράξης.⁵

Εκείνο το οποίο καθίσταται σαφές από την μελέτη των κυρίαρχων ρεαλιστικών μεταηθικών θέσεων, οι οποίες στηρίζονται σε ανάλογα πρότυπα από τον χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης, της φιλοσοφίας του νου και της φιλοσοφίας των μαθηματικών και υποστηρίζονται ήδη από τις πρώτες φάσεις της συνεχιζόμενης διαμάχης, είναι η ανάγκη μετριασμού της ισχύος τους μέσω της αναγνώρισης της ορθότητας και αντιρεαλιστικών διαισθήσεων.⁶ Κατ'αυτόν τον τρόπο, προκρίνουμε τον συγκερασμό στοιχείων ο οποίος οδηγεί στην υιοθέτηση υβριδικών μοντέλων που συνδυάζουν την ανακάλυψη με την επινόηση ή την κατασκευή και μας επιτρέπουν να μιλάμε για την συμπληρωματικότητα ανεξαρτησίας και εξάρτησης από τον ανθρώπινο νου, υπό διαφορετικές έννοιες. Από τέτοιες σύνθετες προσεγγίσεις προκύπτουν μορφές ενός *μετριοπαθούς ή ασθενούς ανθρωποκεντρικού ρεαλισμού* που αποφεύγει τις απλουστεύσεις των αρχικών ακραιφνών συλλήψεων.

Οι αντιπαραθέσεις στο συγκεκριμένο χώρο και οι προσπάθειες για την διαλεκτική υπέρβασή τους στην κατεύθυνση συνδυαστικών λύσεων προσλαμβάνουν ιδιαίτερα τεχνικό χαρακτήρα. Και η συγκριτική μελέτη των διαθέσιμων εναλλακτικών επιλογών θα απαιτούσε εκτενή ανάλυση, η οποία δε μπορεί να αναληφθεί στο πλαίσιο αυτής της σύντομης εργασίας.⁷ Ωστόσο, αρκεί μια πρώτη

⁵ Για μια λεπτομερή περιγραφή της φιλοσοφικής διαμάχης για τον ηθικό ρεαλισμό και της διαμόρφωσης των αντίθετων σχετικών τοποθετήσεων στις διάφορες εκδοχές τους, από τις απαρχές της συζήτησης στη σύγχρονη μεταηθική μέχρι την πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα, και για μια προσπάθεια κριτικής αποτίμησης των κυριότερων θέσεων και επιχειρημάτων, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, Leader Books, Αθήνα, 2009.

⁶ Στο ίδιο, σ. 307-24 και *σποράδην*. Για τις διαφορετικές στρατηγικές μετριασμού, βλ. και Stélio Virvidakis, “Stratégies de modération du réalisme moral”, στο Ruwen Ogien (επιμ.). *Le réalisme moral*, Presses Universitaires de France, Παρίσι, 1999, σ. 420-56.

⁷ Μια κριτική παρουσίαση κάποιων από τα κυριότερα μοντέλα μετριοπαθούς ηθικού ρεαλισμού που προκύπτουν από διαφορετικές ερμηνείες του συγκερασμού αντίθετων και, εκ πρώτης όψεως, ασύμβατων διαισθήσεων, όπως η αντίληψη του ανθρωποκεντρικού ηθικού ρεαλισμού, η οποία βασίζεται στο πρότυπο των *δευτερευουσών ιδιοτήτων* και γενικότερα στην έννοια των ιδιοτήτων που

διερεύνηση της έννοιας του κόσμου 3 για να κατανοήσουμε το πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην αποσαφήνιση συμβατών μορφών και βαθμών εξάρτησης και ανεξαρτησίας, υποκειμενικής προέλευσης και αυτόνομης υπόστασης.

3. Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να σταθούμε σε δύο κυρίως από τα καταληκτικά κεφάλαια της αυτοβιογραφίας του Πόππερ, όπου επιχειρείται να εξηγηθεί το οντολογικό status και η λειτουργία του κόσμου 3, και τελικά αναγνωρίζεται και η θέση σ' αυτόν της διάστασης των αξιών, οι οποίες υπερβαίνουν τον κόσμο των «γυμνών γεγονότων». Στο ενδιάμεσο, προτελευταίο κεφάλαιο, συζητείται το πρόβλημα των σχέσεων νου και σώματος, με έμφαση, όχι τόσο στην διστακτική ποππεριανή θεωρία και στην αντίληψη αλληλεπίδρασης νου και σώματος που την συνοδεύει, αλλά στον ρόλο του κόσμου 2 κατά τη δημιουργία του κόσμου 3. Υπογραμμίζεται η αναδραστική σχέση του τελευταίου με τον ανθρώπινο νου, από την οποία φαίνεται να προκύπτει και η «πλήρης συνείδηση του εγώ».⁸

Η αφετηριακή σύλληψη του κόσμου 3 εμπνέεται από θέσεις του Μπολτζάνο και του Φρέγκε, οι οποίοι αντιδιαστέλλουν την αντικειμενική ύπαρξη προτασιακών περιεχομένων και νοημάτων προς τις ψυχικές διαδικασίες υποκειμενικών σκέψεων. Έτσι, η διάκριση μεταξύ τριών περιοχών ή επιπέδων της πραγματικότητας διατυπώνεται ως εξής:

...Περιεχόμενα ή προτάσεις καθαυτές δεν μπορούν να έχουν ψυχολογικές σχέσεις: σκέψεις με την έννοια του περιεχομένου ή προτάσεις καθαυτές και σκέψεις με την έννοια της διαδικασίας σκέψεων, ανήκουν σε δύο εντελώς διαφορετικούς «κόσμους». Αν ονομάσουμε τον κόσμο των «πραγμάτων», - των φυσικών αντικειμένων - *πρώτο κόσμο*, και τον κόσμο των υποκειμενικών εμπειριών (όπως οι διαδικασίες σκέψης) *δεύτερο κόσμο*, μπορούμε να ονομάσουμε τον κόσμο των προτάσεων καθαυτών *τρίτο κόσμο* (τώρα προτιμώ

εξαρτώνται από ανθρώπινες αντιδράσεις, ή ανάλογες θεωρίες οι οποίες εμπνέονται από πρότυπα ασθενούς ή ήπιου πλατωνισμού στη φιλοσοφία των μαθηματικών, επιχειρείται στο Βιρβιδάκης, *ό.π.*, σ.164-93, 231-70, 319-24. Θα επανέλθουμε παρακάτω σε ορισμένες πτυχές αυτών των αντιλήψεων με αναφορά στη σκέψη του Πόππερ.

⁸ Πρόκειται για τα κεφάλαια 38-40 («Κόσμος 3 ή ο τρίτος κόσμος», «Το πρόβλημα σώμα-νου και ο κόσμος 3», «Η θέση των αξιών σε ένα κόσμο γεγονότων», στο *ΑΑ*, σ. 212-30.

να ονομάζω αυτούς τους τρεις κόσμους, «κόσμο 1», «κόσμο 2», και «κόσμο 3)»⁹

Ο Πόππερ ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την ένταξη στον κόσμο 3 συνόλων προτάσεων που συγκροτούν θεωρίες, καθώς και προβλήματα, και (κυρίως κριτικά) επιχειρήματα. Αναφερόμενος στο ζήτημα του οντολογικού τους status, ομολογεί, πως, ενώ αρχικά τον ενοχλούσαν οι κριτικές που του απευθύνονταν για την υιοθέτηση μιας αντίληψης ισχυρού πλατωνικού ρεαλισμού, δεν θα αργούσε να αναγνωρίσει πως οι «ένοικοι του κόσμου 3... ήταν τόσο πραγματικοί όσο τα τραπέζια και οι καρέκλες».¹⁰

Ασφαλώς, συμφωνεί πως είμαστε υποχρεωμένοι να εκλάβουμε ως «υλικό σημείο εκκίνησης» τη διαφοροποίηση της ύπαρξης «φυσικών [χειροπιαστών] οντοτήτων και ιδιοτήτων από τα άυλα προϊόντα νοητικών λειτουργιών και διαδικασιών. Ωστόσο, παρατηρεί πως «αποκαλούμε πραγματικό κάτι το οποίο μπορεί να ενεργεί επάνω σε φυσικά πράγματα... αλλά και το οποίο μπορεί να υφίσταται ενέργεια από φυσικά πράγματα».¹¹

Κατά τον Πόππερ, σημασία έχει το ότι τα αντικείμενα του κόσμου 3, όπως οι θεωρίες σε τελική ανάλυση, ασκούν επίδραση στη φυσική πραγματικότητα και οδηγούν σε αλλαγές του κόσμου 1. Απαντώντας στις ενστάσεις εκείνων που υποστηρίζουν πως η επίδραση προέρχεται από τη δική μας σύλληψη αυτών των αντικειμένων, δηλαδή από συνειδησιακές διαδικασίες και νοητικές καταστάσεις, παραδέχεται πως «είναι μόνο μέσω του κόσμου 2 ως διαμέσου μεταξύ κόσμου 1 και

⁹ Στο ίδιο, σ. 213

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 215-6. Είναι γνωστή η γενικότερη κριτική διάθεση του Πόππερ απέναντι στην πλατωνική σκέψη, και ιδιαίτερα η αρνητική θεώρηση των ηθικοπολιτικών αντιλήψεων που εκφράζονται στην *Πολιτεία*, την οποία αναπτύσσει στο *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*. Και ο μεθοδολογικός του νομιναλισμός τον οδήγησε αρχικά στην απόρριψη της μεταφυσικής θέσης για την ύπαρξη καθόλου όντων που θα μπορούσε να αποδοθεί στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη και για την οποία επέλεξε τον όρο «ουσιολογισμός» (essentialism) – αντί για τον καθιερωμένο «ρεαλισμός». Ο ίδιος υποστήριζε σαφώς τον ρεαλισμό, ως θέση που συνίσταται στην αποδοχή της ανεξάρτητης από το νου ύπαρξης του «εξωτερικού κόσμου» και δεν έπαιρνε στα σοβαρά τον *ιδεαλισμό*. (Στο ίδιο, σ. 44-6). Ωστόσο, επεξεργαζόμενος την αντίληψη του κόσμου 3, στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν έννοιες και ιδέες δεν άργησε να κατανοήσει πως είχαν δίκιο όσοι τον κατέτασσαν στους ρεαλιστές και με τις δύο σημασίες: «Δεν κατάλαβα...ότι αντικαθιστώντας το πρόβλημα της βιολογικής προσαρμογής σε κανονικότητες με το πρόβλημα της ύπαρξης ομοιοτήτων, στεκόμουν πιο κοντά στον 'ρεαλισμό' παρά στον νομιναλισμό». (σ.47)

¹¹ Στο ίδιο, σ. 217.

κόσμου 3 που οι κόσμοι 1 και 3 μπορούν να αλληλεπιδρούν».¹² Επιμένει όμως πως, σε τελική ανάλυση, οι οντότητες και οι ιδιότητες του κόσμου 3, καθαυτές, είναι απαραίτητες για την ικανοποιητική εξήγηση της επίδρασης στον κόσμο 1 και των προκαλούμενων μεταβολών της φυσικής πραγματικότητας.

Σε κάθε περίπτωση, καλούμαστε να αναγνωρίσουμε στον κόσμο 3, «μερική» αυτονομία, όπως φαίνεται από την προτεινόμενη θεώρηση της δημιουργίας των μαθηματικών αντικειμένων, της υφής και των σχέσεών τους :

...Παρόλο που μπορεί να εφεύρουμε (invent) μια θεωρία, ενδέχεται να υπάρξουν αθέλητες και απρόβλεπτες συνέπειες – και σε μια καλή θεωρία πάντοτε θα υπάρξουν. Για παράδειγμα, οι άνθρωποι μπορεί να εφηύραμε τους φυσικούς αριθμούς ή ας πούμε τη μέθοδο του να συνεχίζουν χωρίς τέλος οι σειρές των φυσικών αριθμών. Αλλά η ύπαρξη των πρώτων αριθμών (και η ισχύς του ευκλείδειου θεωρήματος ότι δεν υπάρχει ένας μεγαλύτερος πρώτος) είναι κάτι που ανακαλύψαμε (discover). Είναι εκεί, και δεν μπορούμε να το αλλάξουμε. Είναι μια αθέλητη και απρόβλεπτη συνέπεια αυτής της εφεύρεσής μας. Και είναι μια αναγκαία συνέπεια, δε μπορούμε να την προσπεράσουμε. Πράγματα όπως οι πρώτοι αριθμοί ή οι τετραγωνικοί αριθμοί και πολλά άλλα «παρήχθησαν» από τον ίδιο τον κόσμο 3 χωρίς περαιτέρω βοήθεια από μας· γι' αυτό ως έναν βαθμό μπορεί, νομίζω, να περιγραφεί ο κόσμος 3 ως «αυτόνομος».¹³

Εδώ, πρέπει να προσέξουμε πως η σύλληψη του κόσμου 3, διαφοροποιείται σε βασικά της στοιχεία από το κλασικό πρότυπο του πλατωνικού κόσμου των Ιδεών ή Μορφών. Η ύπαρξή του δεν είναι αιώνια και αναγκαία. Δεν διαθέτει απόλυτη αυτονομία, και δεν χαρακτηρίζεται στο σύνολό του από την α-χρονικότητα η οποία συνιστά αναγκαίο γνώρισμα της αλήθειας και των λογικών σχέσεων. Τα αντικείμενα που απαρτίζουν τον κόσμο 3, όπως φυσικοί αριθμοί, θεωρίες, προτάσεις, επιχειρήματα και εννοιολογικά περιεχόμενα, δεν υπήρχαν πριν να εμφανιστεί η ζωή, περιμένοντας να τα ανακαλύψουμε. Σύμφωνα με την ανάλυση του Πόππερ, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, δεν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε ικανοποιητικά «...αν ανακαλύπτοντάς τα αλληλεπιδρούμε μαζί τους, ή αν μόνο αυτά επιδρούν σε μας – ειδικά αν δεν μπορούμε εμείς να επιδράσουμε σε αυτά». Για να διασφαλιστεί η γνωστική μας πρόσβαση σε μια τέτοια πλήρως ανεξάρτητη οντολογική διάσταση, θα χρειαζόταν να καταφύγουμε σε ένα παράδοξο «πλατωνικό ή νεοπλατωνικό

¹² Στο ίδιο, σ.217-8.

¹³ Στο ίδιο, σ. 218.

δαισθητισμό», που φαίνεται να μας απομακρύνει από την πραγματικότητα την οποία προσεγγίζουμε μόνο μέσα από φυσικές διαδικασίες και τις συνήθειες νοητικές μας λειτουργίες.¹⁴

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ισχυρός, παραδοσιακός πλατωνισμός αποφεύγονται, εφόσον προκρίνουμε την ποππεριανή μεικτή λύση, σύμφωνα με την οποία η ανεξαρτησία του κόσμου 3, προβάλλει μετά από την δημιουργία του από εμάς. Μπορούμε να μιλήσουμε για την ιστορία του, την ιστορία που συνυφίνεται με την φυσική εξέλιξη της ανθρώπινης ζωής και ειδικότερα της γλώσσας :

Θεωρώ τον κόσμο 3 ουσιαστικά ως προϊόν του ανθρώπινου μυαλού. Είμαστε εμείς που δημιουργήσαμε τα αντικείμενα του κόσμου 3. Το ότι αυτά τα αντικείμενα έχουν τους δικούς τους συμφυείς ή αυτόνομους νόμους, οι οποίοι δημιουργούν α-θέλητες και α-πρόβλεπτες συνέπειες είναι μόνο μια περίπτωση –αν και πολύ ενδιαφέρουσα- του κανόνα που λέει ότι όλες οι ενέργειές μας έχουν τέτοιες συνέπειες... Ακριβέστερα, θεωρώ τον κόσμο 3, των προβλημάτων, των θεωριών και των κριτικών επιχειρημάτων ως ένα από τα αποτελέσματα της εξέλιξης της ανθρώπινης γλώσσας, και ως ένα κόσμο που επανεπιδρά σε αυτή την εξέλιξη... Κάτι τέτοιο είναι συμβατό με την α-χρονικότητα της αλήθειας και των λογικών σχέσεων και κάνει κατανοήσιμη την πραγματικότητα του κόσμου 3· είναι τόσο πραγματική όσο και άλλα ανθρώπινα προϊόντα, τόσο πραγματική όσο ένα κωδικό σύστημα, μια γλώσσα· τόσο πραγματική όσο – ίσως και περισσότερο- ένας θεσμός, όπως το πανεπιστήμιο ή η αστυνομία.¹⁵

Η σχηματική περιγραφή του κόσμου 3 από τον Πόππερ, ασφαλώς προκαλεί ποικίλες απορίες και ερωτήματα, ή και εύλογες ενστάσεις, Αυτές αναφέρονται στο πλάτος της χρησιμοποιούμενης έννοιας, που φαίνεται να καλύπτει συλλήβδην όλα τα δημιουργήματα της ιστορίας των ιδεών και του πολιτισμού, στο πλήθος και στα είδη των άυλων αντικειμένων για τα οποία γίνεται λόγος, στις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά και στις μορφές και στους τρόπους αιτιακής αλληλεπίδρασής τους με τις οντότητες και τις καταστάσεις πραγμάτων του κόσμου 1, με τη διαμεσολάβηση, όπως είδαμε, των λειτουργιών και διαδικασιών του κόσμου 2. Και ο έλεγχος της συνοχής της προτεινόμενης θεώρησης, η οποία επιχειρεί να συνδυάσει διάφορα επίπεδα και

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 219. Σ' αυτό το σημείο, για την απόδοση στα ελληνικά του όρου "intuitionism" θα ήταν ίσως προτιμότερη η επιλογή του καθιερωμένου στις σχετικές συζητήσεις «ενορασιακρατία», αντί για το «δαισθητισμός».

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 219.

εκφάνσεις ανθρώπινων δραστηριοτήτων μέσα από μια ευρεία φυσιοκρατική οπτική, θα απαιτούσε ειδική, εκτενή μελέτη, που θα παρέπεμπε και στη συγκριτική εξέταση ανάλογων υβριδικών αντιλήψεων, «ήπιου», «φυσικοποιημένου» ή και «ιστορικοποιημένου» πλατωνισμού.¹⁶ Ωστόσο, εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ και θα μας απασχολήσει στις τελευταίες ενότητες αυτής της εργασίας, είναι η συμπερίληψη των αξιών στα αντικείμενα του κόσμου 3.

4. Ο Πόππερ δεν ασχολείται συστηματικά με ζητήματα μεταηθικής και αξιολογίας και δε φαίνεται να έχει εγκύψει στη σχετική γερμανόφωνη ή αγγλόφωνη βιβλιογραφία, η οποία βέβαια δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσια την εποχή που γράφτηκε η *Αέναη αναζήτηση*. Προσεγγίζοντας μάλιστα το σημαντικό ερώτημα της θέσης των αξιών μέσα σε ένα κόσμο γεγονότων, το οποίο είχε πραγματευτεί σε ένα βιβλίο του 1938 ο ψυχολόγος Βολφγκανγκ Κέλερ (Köhler), δε διστάζει να συμφωνήσει με την άποψη πως οι συζητήσεις περί αξιών δίνουν την εντύπωση αερολογίας. Αλλά ιδιαίτερα αρνητική είναι και η εκτίμησή του για την ευστοχία και τη χρησιμότητα των κανονιστικών ηθικών θεωριών, από τις οποίες αναφέρει την καντιανή δοεντοκρατική προσέγγιση και την κριτική που της ασκεί ο Σοπενχάουερ.¹⁷

Σε κάθε περίπτωση, η αμηχανία αυτή απέναντι στη δυνατότητα να επιχειρηθεί κάποια ενδελεχής φιλοσοφική εμβάθυνση στην έννοια της αξίας δεν αναιρεί τη

¹⁶ Για ενδιαφέρουσες παραλλαγές μετριοπαθούς ή ήπιου πλατωνισμού στο χώρο της φιλοσοφίας των μαθηματικών, βλ τις αναφορές σε μια σειρά σχετικών τοποθετήσεων στο Βιρβιδάκης, *ό.π.*, σ.231-71 και στα Διονύσιος Αναπολιτάνος, *Λαβύρινθοι, γνωσιολογικά ρήγματα, φιλοσοφικά σπαράγματα και παραμυθίες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2016, *Φιλοσοφικές εξεικονίσεις, αφηγήσεις και σχήματα*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2019. Βλ. και Δήμητρα Χριστοπούλου, *Paul Benacerraf. Μια προβληματική της φιλοσοφίας των μαθηματικών*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα, 2017, σ.152-60. Σχετικά με μια διαφορετική έννοια *φυσικοποιημένου πλατωνισμού*, πρβλ. Τζων Μακνταόυελ, *Νους και κόσμος*, μτφρ. Θ. Σαμαρτζής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2013. Βλ. και τη συζήτησή μας που ακολουθεί.

¹⁷ Βλ. *ΑΑ*, *ό.π.*, σ. 226-7. Δυστυχώς, η απλουστευτική, αφοριστική αντιμετώπιση της πρακτικής φιλοσοφίας στο σύνολό της, η οποία διαφαίνεται από τα όσα γράφονται εδώ, αδικεί την ενασχόληση των φιλοσόφων με μια μεγάλη παράδοση ηθικού στοχασμού, από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Δε μπορεί βέβαια να αμφισβητηθεί η ουσιώδης συμβολή του Πόππερ στη διαμόρφωση της *ηθικής της επιστημονικής έρευνας*, αλλά θα περίμενε κανείς να δείξει περισσότερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση και την ανάδειξη των σχέσεων του κριτικού ήθους που υπερασπίζεται μέσα από το έργο του με τις ευρύτερες αναζητήσεις της ηθικής φιλοσοφίας, παραδοσιακής και σύγχρονης.

σημασία των παρατηρήσεών του για την δημιουργία των αξιών μέσα από την προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων και για την ένταξή τους στον κόσμο 3:

- Οι αξίες αναδύονται μαζί με τα προβλήματα, δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν αξίες χωρίς τα προβλήματα και ούτε οι αξίες ούτε τα προβλήματα μπορούν να προέλθουν ή να εξαχθούν από γεγονότα, αν και συχνά αναφέρονται σε ή συνδέονται με γεγονότα... Ένα πράγμα ή μια ιδέα ή μια θεωρία ή μια προσέγγιση μπορεί να υποθεθεί ότι αντικειμενικά βοηθάει, και είναι πολύτιμη για τη λύση ενός προβλήματος ή είναι η λύση του προβλήματος, αδιάφορο αν η αξία της εκτιμάται ή δεν εκτιμάται συνειδητά από αυτούς που αγωνίζονται να λύσουν το πρόβλημα. Αλλά αν η υπόθεσή μας διαμορφωθεί και υποβληθεί για συζήτηση θα ανήκει στον κόσμο 3. Ή ακόμη, μια αξία (σχετική με ένα συγκεκριμένο πρόβλημα) μπορεί να ανακαλυφθεί ή να δημιουργηθεί και να συζητηθεί στη σχέση της με άλλες αξίες και με άλλα προβλήματα. Σε αυτή την περίπτωση μπορεί επίσης να γίνει τρόφιμος του κόσμου 3.¹⁸

Προφανώς, ο Πόππερ αναφέρεται κατ'αρχάς σε πρακτικά προβλήματα, που δεν αντιμετωπίζουν μόνο οι άνθρωποι, οι οποίοι είναι σε θέση να διατυπώνουν υποθέσεις και να αναπτύσσουν θεωρίες για την επίλυσή τους, αλλά και όλοι οι έμβιοι οργανισμοί. Γι' αυτό και υποστηρίζει πως οι αξίες εμφανίζονται μαζί με τη ζωή στις πρώτες της μορφές, χωρίς να απαιτείται πάντα η ανάπτυξη ανώτερων, συνειδητών νοητικών λειτουργιών, παρόλο που, βέβαια, μπορούμε να διακρίνουμε εκείνες τις αξίες που εξαρτώνται από τις τελευταίες:

Υπάρχουν έτσι δύο είδη αξιών, αξίες που δημιουργήθηκαν από τη ζωή, από μη συνειδητά προβλήματα, και αξίες που δημιουργήθηκαν από τον ανθρώπινο νου επί τη βάσει προηγούμενων λύσεων, κατά την προσπάθεια να λυθούν προβλήματα που ενδέχεται να ήταν λιγότερο ή περισσότερο κατανοητά.¹⁹

Ξεκινώντας από αυτή τη βάση μπορεί κανείς να προχωρήσει σε περαιτέρω διακρίσεις και να θέσει ερωτήματα για τα είδη και για την ιεράρχηση των αξιών:

Αυτή είναι η θέση των αξιών που εγώ διακρίνω σε ένα κόσμο γεγονότων. Είναι μια θέση στον κόσμο 3 των ιστορικά αναδύμενων προβλημάτων και παραδόσεων, είναι μέρος του κόσμου των γεγονότων – αν και όχι των γεγονότων του κόσμου 1, αλλά των γεγονότων που εν μέρει παράγονται από τον ανθρώπινο νου. Ο κόσμος των αξιών υπερβαίνει τον γυμνό από αξίες κόσμο των γεγονότων – τον κόσμο των γυμνών γεγονότων...Ο εσώτατος

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 227. Ο Πόππερ χρησιμοποιεί τον πληθυντικό «αξίες» για να τονίσει την πλουραλιστική του θεώρηση.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 227.

πυρήνας του κόσμου 3, όπως τον βλέπω εγώ, είναι ο κόσμος των προβλημάτων, των θεωριών και της κριτικής. Παρόλο που οι αξίες δεν ανήκουν σε αυτόν τον πυρήνα, αυτός κυριαρχείται από αξίες, τις αξίες της αντικειμενικής αλήθειας και της αύξησής της. Υπό μια έννοια μπορούμε να πούμε ότι, μέσω αυτού του ανθρώπινου διανοητικού κόσμου 3, αυτή η αξία παραμένει η υψηλότερη όλων, αν και πρέπει να παραδεχτούμε ότι υπάρχουν και άλλες αξίες στον κόσμο μας 3. Με κάθε αξία που προτείνεται, εγείρεται το πρόβλημα: Είναι αλήθεια ότι αυτό είναι αξία; Και είναι αλήθεια ότι έχει τη σωστή θέση στην ιεραρχία των αξιών; Είναι αλήθεια ότι η καλοσύνη είναι αξία ανώτερη από τη δικαιοσύνη ή ακόμη συγκρίσιμη με τη δικαιοσύνη; Έτσι, είμαι τελείως αντίθετος με αυτούς που φοβούνται την αλήθεια, αυτούς που πιστεύουν πως ήταν αμαρτία ότι φάγαμε από τον καρπό του δένδρου της γνώσης.²⁰

Στις λίγες παραγράφους όπου συνοψίζονται οι τοποθετήσεις του Πόππερ δεν μπορεί να ανιχνευθεί η επεξεργασία κάποιας συνολικής, συνεκτικής εικόνας του αξιακού πεδίου. Οι τοποθετήσεις αυτές και τα ερωτήματα που τις συνοδεύουν παρέχουν απλώς ορισμένες νύξεις για τη διαμόρφωση του προσανατολισμού μιας λεπτομερέστερης έρευνας.

Έτσι, αξίζει να παρατηρήσουμε πως η προτεινόμενη αντίληψη υποδεικνύει την διόρθωση του αυστηρού διαχωρισμού μεταξύ γεγονότων και αξιών η οποία συνδεόταν με την κληρονομιά του λογικού θετικισμού και συνεπαγόταν την δυσκολία αναγνώρισης οποιουδήποτε γνήσιου αντικειμενικού status στις τελευταίες. Από την εποχή του Χιουμ, μέχρι και τη συγκρότηση του επιστημολογικού προγράμματος του λογικού θετικισμού, στην αποδόμηση του οποίου συνέβαλε αποφασιστικά η ποππεριανή κριτική, οι παραδοσιακές εμπειριστικές θέσεις οδηγούσαν κατά κανόνα σε συναισθηματοκρατικές θεωρήσεις της ηθικής. Και συνεπής έκφανση των συγκεκριμένων θεωρήσεων, ήταν η αδυναμία απόδοσης όχι μόνο γνωστικού περιεχομένου αλλά και κάθε περιγραφικού χαρακτήρα στις ηθικές και, γενικότερα, στις αξιολογικές προτάσεις. Σύμφωνα με τη *συγκινησιοκρατική* ανάλυση δεν υφίσταται πραγματικός κόσμος αξιών, πέρα από την έκφραση υποκειμενικών θυμικών διαθέσεων και αντιδράσεων.²¹

²⁰ Στο ίδιο, σ. 228.

²¹ Για μια πρώτη, κριτική παρουσίαση της *συγκινησιοκρατίας* (emotivism) και των περισσότερο εκλεπτυσμένων *εκφρασιοκρατικών* (expressivist) επιγόνων της μέχρι τις μέρες μας, ως βασικού αντιρεαλιστικού προτύπου, βλ. Βιρβιδάκης, *ό.π.*, σ. 25-8, 73-83, 89-90, 387-8. Με τον όρο *συναισθηματοκρατία* (sentimentalism) αναφερόμαστε στην ευρύτερη αντίληψη πως η ηθική στηρίζεται κυρίως στην λειτουργία των συναισθημάτων – και όχι της ορθολογικής σκέψης. Η συγκινησιοκρατία

Κατά τον Πόππερ, οι αξίες διαθέτουν επαρκή αντικειμενικότητα ώστε να εντάσσονται στο σύνολο των γεγονότων, παρόλο που δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τα γεγονότα του κόσμου 1, αλλά και δεν εγγράφονται στον «εσώτατο πυρήνα» του κόσμου 3, «των προβλημάτων, των θεωριών και της κριτικής». Η συσχέτιση της ανάδυσης των αξιών με την αντιμετώπιση προβλημάτων δείχνει πως η προσέγγισή του κινείται στην κατεύθυνση της πραγματιστικής παράδοσης. Βέβαια, το ότι χρησιμοποιεί τον όρο «γυμνά γεγονότα», δείχνει ότι δεν ακολουθεί τους πραγματιστές φιλοσόφους στην πλήρη απόρριψη της διχοτομίας μεταξύ γεγονότων και αξιών, εφόσον για εκείνους δεν μπορούν να υπάρξουν γεγονότα γυμνά από κάθε αξιακή φόρτιση.²² Σημασία όμως έχει ο ισχυρισμός πως η επιστημική αξία της *αντικειμενικής αλήθειας και της αύξησής της* ελέγχει και κυριαρχεί εν τέλει στον πυρήνα του κόσμου 3, δεδομένου ότι χωρίς αυτήν μάλλον δεν θα ήταν δυνατή η συγκρότησή του. Παρουσιάζεται έτσι ως η υψηλότερη αξία, η αναφορά στην οποία είναι απαραίτητη για την αναγνώριση, την αποτίμηση και ιεράρχηση ηθικών αξιών, όπως η καλοσύνη και η δικαιοσύνη.²³

Δυστυχώς, ο Πόππερ δεν επιχειρεί να διερευνήσει τις σχέσεις μεταξύ των αξιών, επιστημικών, ηθικών και άλλων, και να απαντήσει στα ενδεικτικά ερωτήματα τα οποία θέτει ο ίδιος. Ακόμη, δε φαίνεται να τον απασχολούν άλλα περισσότερο τεχνικά ζητήματα, η αποσαφήνιση των οποίων θα βοηθούσε στην καλύτερη κατανόηση της οντολογικής υφής των αξιών και των σχέσεών τους με τα γεγονότα, από τα οποία δεν «προέρχονται» ή «εξάγονται», αλλά στα οποία «αναφέρονται» ή με τα οποία «συνδέονται». Εδώ, υποθέτει κανείς πως, αν παρακολουθούσε τις

στηρίζεται σε σημασιολογική προέκταση αυτής της αντίληψης και αποκλείει σαφώς γνωσιοκρατικές θέσεις, εφόσον δεν αφήνει περιθώρια για την ουσιαστική εφαρμογή της έννοιας της αλήθειας στο χώρο της ηθικής. Η ποππεριανή θεώρηση φαίνεται να βρίσκεται στον αντίποδα αυτών των απόψεων.

²² Χαρακτηριστικές σύγχρονες εκφράσεις της πραγματιστικής στάσης απέναντι στο υποτιθέμενο «χάσμα» μεταξύ γεγονότων και αξιών, οι οποίες εμπνέονται σε μεγάλο βαθμό από τη σκέψη των Ουίλλιαμ Τζαίμς και Τζον Ντιούη απαντούν στο έργο του Χίλαρυ Πάτναμ και του Ρίτσαρντ Ρόρτυ. Ο Πάτναμ, αντίθετα με τον Ρόρτυ, υιοθετεί περισσότερο ρεαλιστικές και αντικειμενοκρατικές αντιλήψεις των αξιών. Βλ. ενδεικτικά, Hilary Putnam, *The Collapse of the Fact-Value Dichotomy and Other Essays*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτη και Λονδίνο, 2002.

²³ Ερωτήματα σχετικά με την αξία της αλήθειας και με τη λειτουργία της ως κανονιστικής αρχής για τη διαμόρφωση των πεποιθήσεων, βλ. την αντιπαράθεση του Πασκάλ Ενζέλ με τον Ρίτσαρντ Ρόρτυ, στο Pascal Engel & Richard Rorty, *Σε τί χρησιμεύει η αλήθεια;* μτφρ. Στέλιος Βιρβιδάκης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2010.

μεταγενέστερες μεταηθικές συζητήσεις, ίσως θα συμφωνούσε με κάποια αντίληψη *επιγένεσης* των αξιών πάνω στα γεγονότα, συμβατής με μια μορφή ευρείας μη αναγωγιστικής φυσιοκρατίας.²⁴ Το ερώτημα είναι αν είναι εφικτή η οντολογική «τακτοποίηση» και η εξήγηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων των αξιακών και κανονιστικών ιδιοτήτων, οι οποίες ανήκουν στον κόσμο 3, μέσα σε ένα καθαρά φυσιοκρατικό, έστω και μη αναγωγιστικό πλαίσιο.

5. Τα πρώτα μοντέλα ασθενούς ή μετριοπαθούς ηθικού και αξιακού ρεαλισμού που προσφέρονται περισσότερο για συσχετίσεις με την έννοια του κόσμου 3 είναι εκείνα τα οποία παραπέμπουν με διαφορετικούς τρόπους στον παραλληλισμό και στις αναλογίες μεταξύ μαθηματικών και αξιακών οντοτήτων ή ιδιοτήτων.²⁵ Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, ο κανονιστικός ρεαλισμός του Τόμας Νέηγκελ, ο οποίος εκκινεί από την αναγνώριση της αντικειμενικής ισχύος μιας διάστασης ουδέτερων ως προς το δρών υποκειμένο λόγων προς το πράττειν,²⁶ και η τροπική ρεαλιστική θεώρηση των αξιών του Ρόμπερτ Νόζικ.²⁷ Ο Νόζικ μάλιστα αναφέρεται ρητά στον Πόππερ.²⁸

²⁴ Για την έννοια της *επιγένεσης* (supervenience) και για την χρησιμοποίησή της στις σύγχρονες μεταηθικές συζητήσεις, κυρίως στο πλαίσιο μη αναγωγιστικών φυσιοκρατικών θεωριών με ρεαλιστική στόχευση, βλ. Βιρβιδάκης, *ό.π.*, σ. 103, 116, 120-36 και *σποράδην*.

²⁵ Τα μοντέλα αυτά περιγράφονται στο κεφάλαιο «Ηθικός ρασιοναλισμός και ρεαλισμός» της μονογραφίας, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, ενώ στο Επίμετρο συζητούνται και πιο πρόσφατες παραλλαγές του παραλληλισμού μεταξύ ρεαλισμού στη μεταηθική και την αξιολογία και στη φιλοσοφία των μαθηματικών (Βιρβιδάκης, *ό.π.* σ. 230-90, 341-71).

²⁶ Έχω αρχικά αποδώσει την έκφραση «reasons for action» ως «λόγοι δράσης» (Βιρβιδάκης, *ό.π.*, *σποράδην*). Εδώ χρησιμοποίησα το «λόγοι προς το πράττειν» που έχουν καθιερώσει ο Παύλος Σούρλας και άλλοι συναδέλφοι. (Βλ., Παύλος Σούρλας, *Δίκαιο και δικανική κρίση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017).

²⁷ Για την πρώτη ανάπτυξη του κανονιστικού ρεαλισμού του Νέηγκελ που αναφέρεται κυρίως στο πεδίο της ηθικής, βλ. Thomas Nagel, *Η θέα από το πουθενά*, μτφρ. Χ. Σταματέλος, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2000, και για την παρουσίαση της μεταηθικής θεωρίας του Νόζικ, Robert Nozick, *Philosophical Explanations*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτη, 1981. Βλ. και Βιρβιδάκης, *ό.π.*, 250-71.

²⁸ Nozick, *ό.π.*, σ. 555-6, και σημ. 122. Εδώ ο Νόζικ συγκρίνει την αντίληψη του κόσμου 3 του Πόππερ και με την αναφορά του Μαξ Σέλερ στην θέση του Μαξ πως η υλική υποδομή μπορεί να διαμορφώνει τις συνθήκες για την εμφάνιση των ιδεών, αλλά δεν προσδιορίζει πλήρως το περιεχόμενό

Οι συγκεκριμένες ρεαλιστικές θέσεις αναπτύσσονται με πολλές λεπτομέρειες, οι οποίες ασφαλώς απουσιάζουν από τη σχηματική και ανεπεξέργαστη παρουσίαση των συνιστωσών του κόσμου 3 που μας ενδιαφέρουν. Εδώ δεν πρόκειται να επεκταθούμε στη διερεύνηση των παραλλαγών αυτών των θέσεων και στα επιχειρήματα που τις στηρίζουν. Θα σταθούμε ενδεικτικά στην κεντρική ιδέα του μοντέλου του Νόζικ, διακριβώνοντας την καταλληλότητά του για την εφαρμογή της ποππεριανής σύλληψης, αλλά επισημαίνοντας και ορισμένα από τα βασικά του στοιχεία τα οποία υπαγορεύουν μια εναλλακτική ερμηνεία του κόσμου 3.²⁹

Το φιλοσοφικό εγχείρημα του Νόζικ εστιάζεται στην εξέταση της οντολογικής υφής των αξιών, αλλά και της σχέσης τους με την αναστοχαστική δραστηριότητα των έλλογων δρώντων υποκειμένων που τις αναζητούν. Κάθε εγγενής αξία μπορεί να νοηθεί ως «βαθμός οργανικής ενότητας» που ορίζεται ως «ενότητα μέσα στη διαφορά». Η φαινομενολογία των αξιών, κυρίως των ηθικών, μας αποκαλύπτει το δυναμικό χαρακτήρα τους, καθώς βιώνουμε την «έλξη» (pull) και την «ώθηση» (push), που ασκούν στη συνείδησή μας, παρέχοντάς μας ισχυρούς λόγους προς το πράττειν.³⁰ Το ηθικό υποκείμενο προβάλλει το ίδιο ως ενεργός φορέας αξίας και ταυτόχρονα ως δρών που αναζητά και αναγνωρίζει αξία στο πρόσωπο των άλλων. Εκφράζει, αποδίδει και ταυτόχρονα αποκαλύπτει με τις ενέργειές του την παρουσία αξιακών ιδιοτήτων στους συνανθρώπους του, εφόσον νιώθει υποχρεωμένο και είναι διατεθειμένο να τους αντιμετωπίζει ως ισότιμα, έλλογα όντα .

Εδώ, όπως φαίνεται από τις αναλύσεις του Νόζικ, η έμφαση στην αναστοχαστική δραστηριότητα του έλλογου υποκειμένου μπορεί να οδηγήσει στην προσέγγιση καντιανών αντιλήψεων. Ωστόσο, εάν θέλουμε να υιοθετήσουμε κάποια ρεαλιστική εκδοχή αυτών των αντιλήψεων, είναι προφανές πως οι φορμαλιστικές, γενικές αρχές

τους. Στο βιβλίο του, ο Νόζικ αναφέρεται συχνά στη φιλοσοφία των αξιών των Νικολάι Χάρτμαν (Hartmann) και Μαξ Σέλερ (Scheler).

²⁹ Για τη συνοπτική έκθεση της θεωρίας και της επιχειρηματολογίας του Νόζικ ακολουθώ στα περισσότερα σημεία την παρουσίαση η οποία παρέχεται στο Βιρβιδάκης, *ό.π.*, 250-6.

³⁰ Πιο πρόσφατες συζητήσεις στο χώρο της μεταηθικής στρέφονται στη δυνατότητα διαμόρφωσης γενικότερων ρεαλιστικών θεωρήσεων των λόγων προς το πράττειν. Βλ. David Enoch, *Taking Morality Seriously: A Defense of Robust Realism*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 2011, Thomas Scanlon, *Being Realistic about Reasons*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2014. Οι θεωρήσεις αυτές αποσκοπούν στην υπεράσπιση μη φυσιοκρατικών ρεαλιστικών δεσμεύσεων, χωρίς προβληματικές οντολογικές υποδηλώσεις.

του ηθικού νόμου, που εκφράζονται μέσω των διατυπώσεων της κατηγορικής προσταγής, δεν πρέπει να ερμηνευθούν μέσα από μια καθαρά κατασκευασιοκρατική οπτική. Μας ενδιαφέρει το ότι η συμμόρφωση με βασικές αρχές υπαγορευόμενες από τον Πρακτικό Λόγο, αναδεικνύει αξίες, όπως η ισότητα και η αξιοπρέπεια των ελεύθερων δρώντων υποκειμένων, που φαίνονται να αντανακλούν τη δική μας αυτονομοθεσία, αλλά και που προβάλλουν ταυτόχρονα ως αρκετά ανεξάρτητες από το νου μας, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν, όχι μόνο προϊόντα δημιουργίας, αλλά και πραγματικά αντικείμενα αντίληψης.³¹

Εφόσον εκλαμβάνουμε τις αξίες ως «αφηρημένες δομές» που προσδίδουν οργανική ενότητα σε οντότητες και σε καταστάσεις πραγμάτων, το προτεινόμενο από τον Νόζικ μοντέλο χαρακτηρίζεται ως *πραγματοσιακό* (realizationist), στο βαθμό που καλούμαστε να πραγματώσουμε, με τις δραστηριότητες και με τη συμπεριφορά μας προς τους άλλους, ιδανικά αξιακά πρότυπα. Μπορούμε να αναφερόμαστε σε *τροπικό* (modal) ρεαλισμό, εφόσον αναγνωρίζουμε την πραγματική υπόσταση *δυνάμει* υπαρκτών όντων, ιδιοτήτων και δομικών σχέσεων που καθίστανται *ενεργεία* μέσα από τις ανθρώπινες μορφές ζωής. Η συγκεκριμένη προσέγγιση συγγενεύει με ανάλογες τοποθετήσεις στο χώρο της φιλοσοφίας των μαθηματικών, στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί,³² και προσλαμβάνει ποικίλες μορφές οι οποίες μπορούν να ερμηνευθούν ως εκφάνσεις ενός λιγότερο ή περισσότερο μετριοπαθούς πλατωνισμού.

³¹ Για τη δυνατότητα υποστήριξης ερμηνειών της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας που υιοθετούν μια, εν μέρει τουλάχιστον, ρεαλιστική προσέγγιση βασικών της στοιχείων, βλ. Βιρβιδάκης, *ό.π.* 244-50 κεξ. και για εκτενέστερες συζητήσεις τέτοιων ερμηνειών, Robert Stern, “Freedom, Self- Legislation and Morality in Kant and Hegel”, στο Espen Hammer (επιμ.), *German Idealism: Contemporary Perspectives*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2007, σ. 245-66 και Paul Formosa, *Kantian Ethics, Dignity and Recognition*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ, 2017.

³² Βλ. παραπάνω, σημ. 16 και 25. Για τον παραλληλισμό του οντολογικού status των αξιών με εκείνο των μαθηματικών, ο Νόζικ παραπέμπει σε μια εργασία του Πάτναμ, όπου υποστηρίζεται μια παραλλαγή στρουκτουραλιστικού ρεαλισμού. Βλ. Hilary Putnam, “Mathematics without Foundations”, στον ίδιο, *Mathematics, Matter and Method. Philosophical Papers I*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ, 1979, σ. 43-59. Και Nozick, *ό.π.*, 743-4 σημ.127. Για μια διαφορετική εκδοχή μετριοπαθούς ρεαλισμού στη φιλοσοφία των μαθηματικών, αλλά και στη μεταηθική, πρβλ. τον ήπιο πλατωνισμό του Διονύσιου Αναπολιτάνου, όπως αναπτύσσεται και εφαρμόζεται στα κείμενά του, “Το πρόβλημα της ευθύνης», στο *Λαβύρινθοι, γνωσιολογικά ρήγματα, φιλοσοφικά σπαράγματα και παραμυθίες*, *ό.π.*, σ. 163-8, «Το ον και το δέον», και, κυρίως, «Υπαρκτικές δυνατότητες και πραγματώσεις τους», στο *Φιλοσοφικές εξεικονίσεις, αφηγήσεις και σχήματα*, *ό.π.*, σ. 19-32, 237-44. Ο Αναπολιτάνος δεν συμπεριλαμβάνει στη θεώρησή του την καντιανή συνιστώσα, την οποία θελήσαμε να αξιοποιήσουμε εδώ με αναφορά στο μοντέλο του Νόζικ.

Σε κάθε περίπτωση, είναι προσφυής η αναγωγή στην κεντρική ιδέα του ποππεριανού κόσμου 3, η ερμηνεία της υφής του οποίου πρέπει εδώ να προσαρμοστεί στις τροπικές παραμέτρους επιπέδων και διαστάσεων της πραγματικότητας. Όπως έχω παρατηρήσει, παρουσιάζοντας τις ιδέες του Νόζικ,

Η ενεργεία ύπαρξη των αξιών εξαρτάται από εμάς, αλλά τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά τους είναι αντικείμενα ανακάλυψης. Είναι η δική μας αναστοχαστική επιλογή που επιτρέπει να αποδώσουμε αξία, τόσο στον εαυτό μας, όσο και στα πρόσωπα και στα πράγματα που μας περιβάλλουν. Θα ήταν όμως ορθότερο να περιγράψουμε τη λειτουργία της ορθολογικής μας βούλησης ως λειτουργία ενός τελεστή πραγμάτωσης και όχι ως πηγή δημιουργίας ή επινόησης αξιών εκ του μηδενός. Η αναγνώριση της διαχρονικής ή καλύτερα άχρονης δυνατότητας των αξιών ως ιδανικών «οργανικής ενοποίησης» περιλαμβάνει την αποκάλυψη των αναγκαίων γνωρισμάτων τους, τα οποία καθορίζουν το τί θα αποτελούσε επαρκή απάντηση στις απαιτήσεις εφαρμογής τους στην πρακτική ζωή... Τα γεγονότα που αφορούν τις ιδιότητες και τις σχέσεις αυτών των αφηρημένων οντοτήτων δεν εξαρτώνται από εμάς και είναι προς ανακάλυψη.³³

6. Συνοψίζοντας τα κυριότερα πορίσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε είμαστε νομίζω σε θέση να καταλήξουμε σε ένα γενικό συμπέρασμα σχετικά με τη σημασία, αλλά και τα όρια της λειτουργικότητας της ποππεριανής ιδέας.

Διαπιστώσαμε πως ο κόσμος 3, μπορεί όντως να αποτελέσει ένα βασικό σχήμα ή, καλύτερα, μια «μήτρα» για την ερμηνεία μοντέλων ανθρωποκεντρικού και ασθενούς ηθικού και γενικότερα αξιακού ή κανονιστικού ρεαλισμού. Ωστόσο, όπως είδαμε, παρά το ενδιαφέρον της έννοιας μιας ευρείας πνευματικής διάστασης που απορρέει από εμάς και με την ανάπτυξή της μας εμπλουτίζει, αλληλεπιδρώντας μαζί μας, θα χρειαζόταν περισσότερη προσοχή στην εξέταση των στοιχείων αυτής της διάστασης και των μορφών και τρόπων αλληλεπίδρασής τους με τα στοιχεία που συγκροτούν τους κόσμους 1 και 2. Σε κάθε περίπτωση, δεν αρκεί η συνομάδωση αφηρημένων οντοτήτων, ιδιοτήτων και σχέσεων, από προτάσεις και μαθηματικά αντικείμενα, μέχρι θεωρίες, προβλήματα και υποθέσεις, αλλά και αξίες και προϊόντα μυθοπλασίας και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Πρέπει να διερευνηθούν οι διαδικασίες γέννησης, άμεσης επινόησης ή προοδευτικής ανάδυσης όλων αυτών των πολύ διαφορετικών μεταξύ τους «τροφίμων» του κόσμου 3, των «έργων μας που γίνονται ανεξάρτητα

³³ Βιβιδάκης, *ό.π.*, σ. 254.

από μας.. σαν τα παιδιά μας από τα οποία μπορούμε να κερδίσουμε περισσότερη γνώση από όση τους δώσαμε».³⁴

Ασφαλώς, το σχήμα επιδέχεται προσαρμογές στις συγκεκριμένες παραλλαγές και στα εναλλακτικά μοντέλα του ρεαλισμού που θα θελήσουμε τελικά να υποστηρίξουμε, ανάλογα με τα επιμέρους αντικείμενα ή τις καταστάσεις πραγμάτων που διερευνούμε κάθε φορά, και σύμφωνα με τις αφετηριακές φιλοσοφικές μας παραδοχές. Εκείνο που θα απαιτηθεί είναι η μελέτη των κυριότερων από αυτά τα μοντέλα και ο λεπτομερέστερος προσδιορισμός των χαρακτηριστικών τους, με στόχο τη συγκριτική τους αποτίμηση.

Παρά τις δυσκολίες και τις αντιρρήσεις που θα μπορούσαν να προβληθούν, πιστεύω πως, ειδικά για το πεδίο των ηθικών αξιών και των αντίστοιχων κανονιστικών αρχών, θα ήταν ορθότερο να υιοθετήσουμε τη θεώρηση ενός πλατωνίζοντος καντιανισμού ή καντιανίζοντος πλατωνισμού, με μεταφυσικές δεσμεύσεις ενδεχομένως ασύμβατες με το μάλλον ακραιφνώς φυσιοκρατικό πλαίσιο της σύλληψης του Πόππερ. Η προσέγγισή μας θα πλησίαζε έτσι περισσότερο το μοντέλο του Νόζικ και θα οδηγούσε σε ένα συνδυασμό κατασκευασιοκρατικών θέσεων με ενορασιοκρατικές παραδοχές τις οποίες μάλλον θα απέρριπτε ο συγγραφέας της *Αένας αναζήτησης*. Ωστόσο, η περαιτέρω διερεύνηση και η φιλοσοφική υπεράσπιση αυτού του ισχυρισμού θα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης, πολύ εκτενέστερης εργασίας.³⁵

Στέλιος Βιρβιδάκης

³⁴ *AA*, σ. 229.

³⁵ Ευχαριστώ όσες και όσους συμμετείχαν στην παρουσίαση της πρώτης μορφής αυτού του κειμένου για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και τις ερωτήσεις τους.